

Bereznay András

A CIGÁNYOK TÖRTÉNETÉNEK ATLASZA
TÉRKÉPEZETT ROMA TÖRTÉNELEM

Méry Ratio Kiadó, Somorja 2018. 123 oldal

A *cigányok történetének atlasza* már címével számos kérdést és gondolatot ébreszt az olvasóban. A vállalkozás bátor, a kihívás nagy. A kutatások ugyanis – a fellelhető forrásokhoz hasonlóan – sporadikusak, a cigányokkal kapcsolatos forrásgyűjtemények, történettudományi monográfiák és szaktanulmányok száma pedig Európa-szerte máig elenyésző, bár meg kell jegyezni, hogy Magyarország az élen járók közt van e tekintetben. Túlnyomó többségben vannak tehát más tudományterületek (nyelvészet, szociológia, antropológia stb.) eredményei, amelyek a történeti tárgyú vizsgálatokra is gyakran hatnak, és befolyásolják azokat. Bereznay András a kötet bevezetőjében a vállalkozás kihívásai kapcsán maga is megjegyzi, hogy a munka egyik legnagyobb nehézségét a saját állam hiánya jelenti, így pedig csupán egyes, területenként eltérő sajátosságok ábrázolása lehetséges. Kiemeli továbbá, hogy az atlasz létrejöttét nézete szerint főként a cigányság közelmúltban erősödő *öntudatkeresése* teszi kívánatosá. (7.) Ezek után még nagyobb izgalommal vettem bele magam a mű tanulmányozásába, egyfelől, mert kíváncsi voltam, ad-e a szerző valamiféle támpontot, hogy megértsem, milyen közös vonások figyelhetők meg az eltérő területeken, másfelől azért is, mert érdekelt, milyen tudással „vértelmez fel” az öntudatra ébredő cigányságot, tekintetbe véve azt is, hogy a velük kapcsolatban fellelhető forrásokat nem saját maguk rögzítették. Fontos megjegyezni, hogy a szerző csak a romani nyelvet beszélő csoport történetét dolgozta fel (ez a csoport ma Magyarországon a teljes cigány népesség húsz százalékát adja, de ezek az arányok országonként változóak). A kiváló kartográfus történelmet is hallgatott, így elvárható, hogy a szakirodalmat a történettudományi kutatások rendjének megfelelően válogassa és használja fel, még akkor is, ha a szerző – mint írja – inkább „historiográfiai, mint tényközlő célú, összefoglaló jellegű bemutatásként” tekint művére, amelyben a teljességre és a hanyagság látszatának elkerülésére törekedett. (8.)

Értékelésében a recenzens kizárólag arra összpontosít, hogy a kötet megfelel-e a történettudomány által támasztott alapvető feltételeknek, illetve hogy használható-e oktatási segédletként, valamint a tájékozódást és a további kutatást segítő alpmunkaként.

A rövid bevezetőből, majd 52 térképből és a hozzájuk tartozó magyarázó szövegekből álló atlasz forrásbázisát jelentő 139 bibliográfiai tételt áttekintve azonnal látható az angol nyelvű szakirodalom túlsúlya, ezzel párhuzamosan pedig a forrásgyűjtemények csekély száma. Az 52 térkép és oldalpárjaikon szereplő magyarázó szöveg közül 17 egyetlen, öt darab két, hat pedig három szakirodalom vagy forrás felhasználásával készült, két térképnél pedig egyáltalán nem szerepel forrás; vagyis az előbbi 30 térkép mindössze 45 forrás (olykor tanulmány) adatait tartalmazza. Fontos megemlíteni, hogy a felhasznált művek közül 26 a *Journal of the Gypsy Lore Society* hasábjain jelent meg. Az 1888-ban létrehozott *Gypsy Lore Society* alapítói folkloristák, orientalisták, valamint nyelvészek voltak és a folyóirat utódjában, az évente kétszer megjelenő *Romani Studies* című lapban a mai napig túlnyomó többségben ilyen témájú tanulmányok jelennek meg. Az arány a magyar vonatkozású események ábrázolásakor a történeti tárgyú szakmunkák javára fordítható lett volna, ha a szerző az MTA Kisebbségkutató Intézetének oldalán elérhető, Binder Mátyás történész bibliográfiájában szereplő műveket, valamint Nagy Pál forrásközléseit alaposabban áttekinti és nagyobb mértékben használja föl.

A szakirodalmat a szerző nem a megszokott és elvárt módon betűrendben, esetleg a keletkezés időrendjében, hanem a térképek sorrendjében sorolta fel. Ez a mű használatát nehezíti és nem túl célszerű, mivel bizonyos munkákat több térképhez is felhasznált, vagyis az egy-egy térképhez tartozó források teljes listáját „össze kell keresni”. A monográfiáknál nem mindenhol szerepel a könyvkiadó neve, ami önmagában nem jelent problémát, de van, ahol a szerző ezt is feltünteti.

Ezen kívül egy esetben a felsorolásban hiányos cím olvasható: Adriano Colocci munkájának teljes címe ugyanis *Gli zingari: Storia d' un popolo errante*, a kötetben a cím első tagja nem szerepel.

Itt most nem vállalkozhatok minden egyes térkép és szöveg vizsgálatára, így szorosabb érdeklődési és kutatási területemmel összhangban a közép- és kora újkori térképek egy részének részletesebb tárgyalása tűnt célravezetőnek. Az atlasz egyéb fejezeteihez általánosabb jellegű észrevételeim vannak, így például az, hogy a források egyenetlenségéről egészen a 22. oldalig nem esik szó. A bevezetőből nemcsak ez hiányzik, hanem annak meghatározása is, hogy a szerző szerint az elsődleges forrásokban kik tekinthetők cigányoknak, illetve – ha ő maga nem foglal állást – a szakirodalmi munkák szerzői milyen meghatározásokkal élnek. Először a harmincéves háborút bemutató 23. számú térképhez tartozó szövegben utal a kérdésre, amikor a hadseregekből kivált, kóborlókká lett katonákról szól, akiket cigányokkal azonosítottak. Ez azért fontos, mert nem tartható az a megközelítés, miszerint a forrásokban szaracénokként, pogányokként, tatárokként említett csoportok egyértelműen megfeleltethetők volnának a 15. század elején kis létszámú csoportokban Európába érkező cigányságnak, ahogyan az a 8. számú, a 15. századi Közép-Európát ábrázoló térképen szerepel. Ha ugyanis a kortársak egy csoportot „tatároknak” neveztek a középkorban (a 13. századtól), akkor az mindig nemkívánatos mivoltukat jelezte. A szaracén elnevezéssel hasonló a helyzet, de azt a kortársak mindenekelőtt az iszlám hitűekre vonatkoztatva használták. A térkép jelmagyarázata szerint maga a szerző sem fogadja el maradéktalanul a fenti megfeleltetéseket, hiszen mint írja, a cigányok föltett (!) azonosításainak tekinti és időzőjelenben szerepelteti azokat. Az európai megjelenést tárgyaló (8. és 9. számú) térképek és a hozzájuk tartozó szövegek nem hangsúlyozzák kellőképpen a zárandokcsoportok kis létszámát, jóllehet erre vonatkozóan több korabeli adat is fellelhető. Érdekes továbbá, hogy a két térkép esetében felhasznált három – nyelvészek által írt – szakirodalmi tétel egyikében sem található elsődleges forrás arról, hogy a „határtalan szeretettel” fogadott zárandók cigányok szállásaikat „a tisztaság ki nem elégítő állapotában hagyták hátra”. (26.) A 26. térképhez írt szövegben a dohányzás 18. századi megadóztatását közvetetten cigányellenes rendelkezésnek tekinti a szerző, hozzátéve, hogy akkoriban a dohányzók közismerten cigányok voltak. (62.) Az ezekhez hasonló, jórészt a szakirodalomból átvett, ellenőrizetlen állításokra nincs mód minden esetben kitérni, de néhány dolgot elengedhetetlen megemlíteni. A 13. számú térképhez tartozó szövegben az szerepel, hogy a „Zsigmondtól kapottnak mondott” (!) oklevél (36.) eredetisége bizonytalan. Ezzel szemben a történeti kutatás már hosszú évekkel ezelőtt bizonyította, hogy a Luxemburgi Zsigmond által kiadott, ténylegesen 1423-ból származó menlevél hiteles. Hogy erről meggyőződhessünk, elég a Zsigmondkori Oklevéltár X. kötetének 407. számú regesztájához lapoznunk.

A tendencia, hogy ezeknek a menleveleknek a jelentőségét a cigányokkal kapcsolatos (szak)irodalom túlértékeli, jól látszik a 9. számú térképen is. A 22. számú térkép segítségével pedig a szórványadatok megjelenítésének kérdéses volta szemléltethető: a „lopás”, „trükközés”, „tánc”, „keresztelő”, „esküvő”, „egy család”, „táncitanítás”, valamint a „cigánylány kezének fogása miatt megkövezés” ábrázolása kevésbé tűnik indokoltnak. Ezekhez hasonló példák nagy számban előfordulnak. Bereznay András a bevezetőben előrebocsátja ugyan, hogy a teljességre törekvés jegyében a bizonytalan adatokat is ábrázolja, ez azonban sok esetben aránytalanul megerterheli a térképeket. A 14. számú, *Fékek* címet viselő szövegből – bár a korszak viszonyait kívánja leképezni – például szinte teljesen hiányzik a 16. század első felének európai történeti háttere: a reformáció, az oszmánok előretérése, az európai államok berendezkedésének változásai, valamint a zsidókkal kapcsolatos megszorítások, amelyekből érthetővé válnának a feszültség növekedésének okai. A szerző a cigányok mozgására – ha úgy tetszik, vándorlására – továbbra is a zárandoklatot adja magyarázatként, amelyet a koldulás egy formájának tekint. Szintén fontos megjegyezni, hogy nem szerepel egyik térképen és egyik szövegben sem az úgynevezett *census Zingarorum*, a cigányok által fizetett adó, noha erre mind történeti forrás, mind szakirodalom bőségesen rendelkezésre áll.

A 26. számú, a hódoltság kora utáni Magyar Királyságot bemutató térkép szövegében a szerző az Egerben maradt és kereszténnyé lett, körülbelül négyszáz főnyi, korábban oszmán

alattvalóként élő csoportot cigányokként azonosítja, ami a kutatási eredmények fényében nem állja meg a helyét. Amint az már Sugár István 1978-ban publikált vizsgálataiból kiderült, lehetnek köztük cigányok is, de döntő részben helyi, egri, illetve a környező településekről származó törökökről és rácokról/szerbekről van szó.

A kötet nyelvzetében sok a magyartalanság, számos pongyola mondatot tartalmaz. A 38. térképhez tartozó *Balkáni ébredés* című szövegben például ezt olvashatjuk: *A sokáig oszmán uralom alatt élő balkáni nemzetek a 19. században már mozgolódni kezdtek.* (86.) A nemzetállamok létrehozásának megerősödő igényét „mozgolódásnak” nevezni nemcsak, hogy nem comme il faut, de azt is sejtetni engedi, hogy a szerző a folyamat következményeit nem értékeli súlyuknak megfelelően. Bosszantó hiba a fajelmélet terjedését bemutató, *Beteg szelek* című szövegben az *antiszociális* szó megjelenése *aszociális* helyett, és csaknem ennyire zavaró az Aktion Arbeitsscheu Reich lefordítása *Munkakerülő Műveletre*, hiszen ennek magyar jelentése ellentétes lesz a némettel, s mert az efféle terminusok a magyar szakirodalomban eredeti nyelven szerepelnek. (96.)

A keménytáblás, rendkívül igényes nyomdai kivitelezéssel készült kötetet fényes műnyomó papírra nyomták és formátuma sem szokványos. Mindez a könyv esztétikai értékét nagyban növeli, ám használatát nem könnyíti meg. Ugyancsak a használatot nehezíti, hogy az atlaszhoz nem készült sem hely-, sem személynévmutató. További kihívás, hogy a térképekhez magyarul írt szövegek címei nem segítik kellőképpen az olvasót sem a térbeli, sem az időbeli tájékozódásban, ugyanis a térképek jegyzékénél még szereplő, területi meghatározásokat és évszámokat tartalmazó alcímek magukon a térképeken sajnos már nem olvashatóak. Csak néhány példát említek: a 13. számú térkép esetében a szöveg címe *Bércek ölében is*, ám a kísérő szöveg és a jelmagyarázat beható tanulmányozása nélkül nem találunk ki, hogy a térkép a 15. század végi Magyar Királyság területén történt eseményeket és folyamatokat ábrázolja. Hasonló a helyzet a *Tenger nem akadály* című szöveggel, amely a 12. számú térképhez tartozik, és amelyen a 16. század első felében a Brit-szigetekre érkezett cigány csoportokat és a velük kapcsolatos eseményeket, adatokat láthatjuk. Itt kell megjegyezni, hogy a legkevésbé sem tartom szerencsésnek a 44. számú, deportálásokat megjelenítő térkép esetében a *Rosszból rosszabba* címválasztást, és hasonló a helyzet a 48. számú, a cigányok ellen elkövetett gyilkosságokat bemutató térképnél is, amelynek címe: *Viszontagságok (1)*.

A kötetben nem csupán történeti tárgyú térképek szerepelnek: nyelvészeti eredmények, elméletek bemutatását célozza a 2. számú, *Formálódás* című szöveggel kísért térkép, továbbá politikai és kulturális tematikájú térképek is megtalálhatóak, amelyek hasznosak az önszerveződést, a politikai és kulturális folyamatokat vizsgálók számára.

A térképek esztétikusak, beszédesek, a szórványadatok túlzottan részletes ábrázolása azonban sokszor zsúfolttá teszi őket. A hozzájuk tartozó kísérőszövegek számos esetben tartalmaznak a szakirodalomból átvett, nem ellenőrzött megállapításokat, amelyek az olvasót fokozott óvatosságra intik. Eltérően azonban a szakirodalmi munkák összeválogatásának módszerétől, nem volna igazságos a szerzőn számon kérni azok torzításait, hiányosságait vagy éppen hiányát. Összességében az atlasz meglehetősen jól tükrözi a cigányokkal kapcsolatos társadalomtudományi és nyelvészeti kutatások jelenlegi súlypontjait és irányait, ám a történeti vagy historiógráfiai eredményeket nem kellő mértékben és körültekintéssel mutatja be.

Mindazzal együtt, hogy a vállalkozás elismerésre méltó, fontos, hogy a történeti tárgyú munkák igazodjanak a történettudomány által támasztott módszertani követelményekhez, hogy olyan, kellő forráskritikával rendelkező írások születhessenek, amelyek lehetővé teszik a cigánysággal kapcsolatos források és kutatási eredmények történettudományos igényeknek is megfelelő ábrázolását és rendszerezését. Bereznay András atlasza ezekben a követelményeknek – jórészt éppen a forrásbázis nem eléggé körültekintő használata miatt – véleményem szerint csak mérsékelttel felel meg, és oktatási segédanyagként sem használható teljes biztonsággal.

Orsós Julianna